

A családfamodell és következményei*

1. Viszonylag ritkán készülnek olyan dolgozatok, amelyek a nyelvtudomány mai arculatát kialakító irányzatok elméletével-módszertanával kapcsolatban vetnének fel kérdéseket: az axiómaként kezelt tudományos tételeket jórészt fenntartások nélkül elfogadjuk.

A tekintetben ugyanakkor, hogy az efféle hozzáállás mennyire lehet indokolt és előremutató, mégis kissé elbizonytalanodunk, ha a sokak által máig a legnagyobb magyar nyelvtudósnak tartott GOMBOCZ ZOLTÁN¹ azon gondolatait is szemügyre vesszük, amelyek a kutatóktól elvárható attitűd vonatkozásában fogalmaznak meg igen határozott irányelveket.

A jeles nyelvész kiemeli: „hogya a kutatóra elsőrendű fontosságú, hogy tisztában legyen annak a tárgynak a természetével és körével, melynek kifejlődését vizsgálja, nem szorul bizonyításra” (1898a: 7). Ehhez pedig a tudósnak meglátása szerint „szüksége van arra, hogy időről-időre, a napi munkát félretéve, tudománya alapkérdései felől elmélkedjék” (1915a: 107–108), és ezt lehetőleg historiográfiai keretben tegye, hiszen „csak a múlt ismerete adja kezünkbe a jelen igazságos értékelésének kulcsát” (1909a: 241).

Mindezek alapján dolgozatomban ezúttal a nyelvészet egyik régóta általánosan elfogadott tételét, a nyelvrokonság bemutatására használt családfa-teóriát vizsgálom felül. Bár ennek során a schleicheri nézetek több mint százéves hagyományának szemléleti problémáira igyekszem rámutatni, elemzésem a legkevésbé sem azért született, mert kételkednék a történeti-összehasonlító iskola teljesítményében, hanem éppen azért, mert a nyelvészet ezen ága érdemes a kritikára — tudományossága és eredményeinek alapvető jelentősége vitathatatlan. Az itt megfogalmazott észrevételek mindamellelt természetesen nem is önmagukért valók: annak a modellnek az elméleti-módszertani háttérét alapozzák meg, amire mint a klasszikus koncepció egy lehetséges modernizálására egy következő írásomban teszek majd javaslatot.

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Kivételes, nemzetközi mércével mérendő szakmai nagyságaról részletesen lásd FEHÉR filológiai jellegű összefoglalóját (2011b).

Miután a tanulmány ötlete nem kis mértékben köthető GOMBOCZ kijelentéseihez, szinte magától adódik, hogy a nyelvrokonság kérdéskörét ezeknek megfelelően, vagyis egyfelől a nyelvi folyamatok empirikus vizsgálatára támaszkodva és tudománytörténeti közelítésmóddal, másrészt a kiváló tudós finnugrisztikai-turkológiai publikációiból kiindulva tárgyaljam.

2. GOMBOCZ korának, a 20. század elejének hazai újgrammatizmusa szemléletmódját tekintve az 1850-es években formálódó történeti-összehasonlító iskola szerves folytatása: ezt a korabeli általános vélekedést tükrözik a jeles tudós azon kijelentései, amelyek a magyar nyelvészet fellendülését a finnugristáknak, azok körén belül is — BUDENZ JÓZSEF, majd SZINNYEI JÓZSEF méltató említésén túl — elsősorban HUNFALVY PÁLnak tulajdonítják (GOMBOCZ 1909e: 417, 1910a, 1911c, 1919: 156, 1921b, 1925: 81, 1925/1938a: 96, 1927/1938: 110–111, 1930/1960: 9–10).²

HUNFALVY személyének historiográfiai kiemelése a nyelvrokonság-kutatás axiomatikus háttérösszefüggései szempontjából sem elhanyagolható. Munkásságát áttekintve ugyanis kitűnik: az anyanyelvet éppúgy a beszélőközösségen kívüli, tudatos tanulással megismerhető kommunikációs eszköznek látta, mint az új ortológia hívei,³ ám ehhez az álláspontjához nem a 19. század utolsó harmadának nyelvújítási harcaiban, hanem már korábban, a nyelvhasználat kapcsán jutott el.

HUNFALVY, akit a nyelvőrző SZARVAS GÁBOR nem véletlenül tartott a tudós példaképek között számon,⁴ az ötvenes években egyebek mellett a romantikus ERDÉLYI JÁNOSSal a török–magyar–finn szavak összevetéséről vitázva fejtette ki, hogy a nyelv nem más, mint egy objektum, „melynek minden izikéje meglett, minekelőtte az eszmélet tárgyává tehetné” (1855: 65).⁵ Ezért „jóllehet az emberi gondolkodó tehetség sajátos, ösztönszerű természetének nyilatkoztatjuk, mégis mindenkinek tanulnia kell, akár szíttá legyen azt anyja tejével, akár nem. (...) a különbség, melly az úgynevezett anyanyelv tanulása és más nyelv között van, bármily nagy is a tanulóra nézve, nem tesz semmit ahhoz, minél fogva mondjuk, hogy mindenkinek tanulnia kell a’ maga nyelvét” (1855: 65).⁶ Mivel pedig „nincs nyelvlángész, melly az anyja tejével beszítt nyelvet bár egész terjedelmében mindenestül bírhatná” (1855: 65),⁷ a szakember feladata, hogy közvetítse a

² A kérdés mai, ezzel egybevágó megítéléséhez lásd például BÁRCZI 1953: 125, BALÁZS 1970: 15–24, PUSZTAY 1977: 107, 157–164, HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 13–15.

³ Erről részletesen lásd NÉMETH G. 1960, LÁNCZ 1982, FEHÉR 2011a: 65–69, a kérdéskör komplex, nyelvészeti elemzését SÁNDOR 2001b, átfogó, nyelvfilozófiai tárgyalását pedig BÉKÉS 1985, 1997.

⁴ Vö. LÁNCZ 1982: 10–12, 25–26, 30, 117, BÉKÉS 1997: 180–181.

⁵ Lásd még BÉKÉS 1997: 165.

⁶ Továbbá BÉKÉS 1997: 165.

⁷ Vö. BÉKÉS 1985: 48–49, 1997: 165.

tudomány által rendszerezett nyelvi formákat, azaz hogy megtanítsa az egyéneknek az anyanyelvüket (1855: 66).⁸

Ezek következtében HUNFALVY szerint a jól művelt nyelvészet tárgyában és módszerében egyaránt a természettudományokhoz hasonlítható, hiszen — ahogy később GOMBOCZ is utalt e felfogás lényegére — az utóbbi az élővilág, az előbbi a szellem „vakon működő törvényeit” vizsgálja (GOMBOCZ 1921/1938b: 72, 1922/1997: 86, 1931: 6).⁹

Ez a gondolatmenet ugyanakkor egyrészt nem eredeti, másfelől nem meglepő egy 19. századi finnugristától. Jól tudjuk, hogy a történeti-összehasonlító iskola szellemi atyja, AUGUST SCHLEICHER tulajdonképpen ezzel az érveléssel vezette be az ún. naturalizmust a nyelvészetbe (1865/1878)¹⁰, majd ennek megfelelően — CHARLES DARWIN elméletéből (1859/2005) is merítve (SCHLEICHER 1863/1878) — dolgozta ki a nyelvek származási viszonyainak bemutatására „Stamm-baumtheorie”-jét.¹¹

Bár GOMBOCZ írásaiban leszögezte, hogy a 20. század elejének nyelvésze a nyelvi folyamatokat az emberektől eltávolító természetitörvény-koncepciót már elutasítja (1898a: 61, 1915a: 102, 1921/1938b: 72, 1922/1997: 86), úgy tűnik, a nyelvrokonítás területén az efféle szemléletmód elleni tiltakozás jórészt elv maradt. A továbbiakban arra igyekszem rámutatni, hogy a SCHLEICHER–HUNFALVY-féle „naturalizmusból” adódó alapvető, ám nem tudatosított tétel, miszerint a nyelvek voltaképpen abszolút létezők — latens(ebb) formában ugyan, de — a családfa-metafora révén a finnugristikát egészen máig uralja.¹²

3. Az a nézet, miszerint az egyes közösségi nyelvek mindig egyetlen előzményre vezethetők vissza, a hazai történeti-összehasonlító nyelvtudományban a 19. század végétől axióma.

Ebben a kérdésben nagyrészt már az 1870-es években kezdődő „ugor–török háború” szembenálló felei sem tértek el egymástól.¹³ Az ugyanis, hogy a magyarnak ne csak egy, hanem akár két elődnyelve lehessen, a vita ideje alatt pusztán VÁMBÉRY ÁRMIN részéről vetődött fel, de nála sem meghatározóan és kö-

⁸ Emellett BÉKÉS 1985: 49, 1997: 165; lásd még HUNFALVY-nak a MÁTYÁS FLÓRIÁN nyelvhasználatát bíráló okfejtését (STEMLER 2004: 38–39).

⁹ Vö. még a rekonstrukciók vonatkozásában GOMBOCZ 1898a: 60, illetve HUNFALVY nézeteit taglalva BÉKÉS 1997: 165–167.

¹⁰ Lásd továbbá RÓNA-TAS 1978: 125, H. TÓTH 1996: 119–120, MÁTÉ 1997: 63–64, illetve még BYNON 1997: 74.

¹¹ Vö. RÓNA-TAS 1978: 91–95, BÉKÉS 1993: 45, 1997: 197–198, H. TÓTH 1996: 118–119, MÁTÉ 1997: 64–65, 67, ROBINS 1999: 192–196, BEZECZKY 2002: 30, SÁNDOR 2011: 69, 72, 75, 78.

¹² Ehhez lásd még RÓNA-TAS 1978: 95–97, 125, SZILÁGYI N. 1999: 350, CSERESNYÉSI 1994: 4, SÁNDOR 2011: 10, 21, 69, 76–77, 81.

¹³ BÉKÉS 1991: 93, 1993: 48–49, 1997: 197, 199.

vetkezetesen (1869, 1882, 1895);¹⁴ a polémia konkrétumok felvetésével, nagyjából azonos tényeket elemezve arról folyt, hogy a magyar valamiféle finnugor vagy törökségi alapnyelv leágazása-e (BÉKÉS 1997: 195).¹⁵

GOMBOCZ korában ráadásul ez a dilemma is a múlté. A jeles tudós az általános szakmai vélekedéssel összhangban a két tábor közti ellentétet olyan tollpár-bajok sorozatának tekintette, amely a 19. század végén BUDENZ és HUNFALVY elsöprő győzelmével zárult le (1927/1938: 110, 1930/1960: 9–10), ezért VÁMBÉRY újabb törökpárti cikkeit és THÚRY JÓZSEF hasonló szellemiségű munkáit csupán mint az egykori küzdelem utóvédharcait szemlélte (GOMBOCZ 1906b, 1907/1938, 1911e: 129). Ebből adódóan tulajdonképpen a jelenleg is elfogadott nyelvészeti álláspontot képviselte, amikor dolgozataiban napjaink összehasonlító módszertanát immár letisztult formájában jelenítette meg,¹⁶ erre alapozva pedig nyelvünk kizárólagos finnugorságát tényként kezelte.¹⁷

4. Nem nehéz észrevenni, hogy az egyszülős származtatás az indoeurópai nyelvészet révén elterjedt családfa-koncepció szükségszerű (a priori) metodológiai következménye. A modell szerint ugyanis az egyes nyelvek mindig valamilyen egyedüli ősként kezelt elődnyelv elsődleges vagy közvetett differenciálódásával jönnek létre, így más nyelvekkel való rokonításuk pusztán a kikövetkeztetett közös alapnyelvre hivatkozva képzelhető el (RÓNA-TAS 1978: 95–97, 391, CSERESNYÉSI 1994: 1, 3, SZILÁGYI N. 1999: 357, SÁNDOR 2011: 72, 76–77).¹⁸

Több, a genezisben eltérő mértékben szerepet játszó nyelvvelőzmény vegyülése és egy ebből adódó relatív rokonsági rendszer e felfogásban tehát még elviekben is kizárt. „A keverékn nyelv nem létező fogalom: nincsenek kevert nyelvek, amiként egy egyén vagy egy szervezet sem lehet más, mint szigorú egység” — szól az eredeti schleicheri tanítás (1850: 27; magyarul idézi CSERESNYÉSI 2004: 200).¹⁹ ANTOINE MEILLET megismétli ezt a közkeletű gondolatot, „majd levonja a konklúziót, hogy a nyelvek történetének rekonstrukciója azért lehetséges, mert egyetlen rendszerből indulunk ki. Ha két kiinduló rendszerrel és ezek egymásra gyakorolt hatásával dolgoznánk, akkor a módszereink csődöt mondanának” (CSERESNYÉSI 2004: 200);²⁰ ezért csak egy összel számolhatunk, aminek ered-

¹⁴ Vö. még GOMBOCZ 1930/1960: 9, PUSZTAY 1977: 94, 104–105, HAJDÚ 1981: 176, BÉKÉS 1997: 191, 196, SÁNDOR 1999: 606, 2011: 62, 266–267, 417, 419–420, BEREZCKI 2010: 37.

¹⁵ Részletesen lásd továbbá PUSZTAY 1977: 92–107, RÓNA-TAS 1978: 432–437, CSER 1999: 279–280, 2006: 506, BEREZCKI 2010: 36–37.

¹⁶ GOMBOCZ 1904a: 460, 1906a: 475, 1907c: 319, 1907/1938, 1908a: 329, 1910c, 1911a: 354, 356, 1914, 1915a: 102–103, 1925/1938b, GOMBOCZ–MELICH 1912: 300.

¹⁷ GOMBOCZ 1902c, 1907d: 17, 1908c, 1910b, 1910d: 351, 1923–1927: 33, 1925/1938b, 1925–1926/1940: 63–64, 1931/1938: 142.

¹⁸ Esetleg vö. még PUSZTAY 1977: 55, BYNON 1997: 64, BEZECZKY 2002: 34.

¹⁹ Lásd továbbá SÁNDOR 2011: 73.

²⁰ Vö. még BEZECZKY 2002: 34–35.

ményeképpen pedig „a rokonság mindig valami abszolút, sohasem fokozatos” (RÓNA-TAS 1978: 109).

Ennek tükrében korántsem meglepő, hogy a 19. és 20. század fordulóján HUGO SCHUCHARDT nyelvi mixtúrákat feltételező kijelentéseit és kutatásait (vö. 1882a, 1882b, 1882–1888, 1909 stb.) elutasították. A nemzetközi nyelvtudományban ez idő tájt nyelvek vegyüléséről egyáltalán nem volt ildomos említést tenni,²¹ a nyelvcsaládok tekintetében pedig ilyesmiről még manapság sem szokás, sőt egyenesen tilos is beszélni.²²

Lényegében így jártak el a korabeli magyar nyelvészek, köztük GOMBOCZ is, aki — mialatt a nyelvhasználat legfőbb feladatait kifejezetten a családfamodellből adódó rekonstrukciók jegyében fogalmazta meg²³ — többször szóba hozta ugyan a nyelvkeveredést, ám erre pusztán mint a leszármazási kapcsolatokat nem befolyásoló érintkezési jelenségre, elvi lehetőségként²⁴ vagy dialektológiai vonatkozásban²⁵ tett utalást.

Napjaink nyelvrokonítása szintén SCHLEICHER axiómájához igazodik, ahogy ezt többek között a finnugrista HONTI LÁSZLÓ nemrégiben tett kijelentése is híven mutatja: „összehasonlító nyelvészettel foglalkozó tudományos kutatók szokták tudni, hogy egy-egy nyelvnek egy előzménye van, pl. a franciáé a latin, s a francia latinságát a kelta és a germán hatás nem »hibridizálta«, vagyis nem lett belőle »újlatin–kelta–germán« nyelv” (2010: 210).²⁶ A negyvenes évektől azonban rendszeressé válnak a pidzsin és kreol nyelvészeti vizsgálatok, majd felfedezik a nem lingua franca kiindulású kevert nyelveket is, így az érintkezéseknek a genezisben játszott szerepét a későbbiekben csak bajosan lehet kétségbe vonni vagy elhallgatni.²⁷ Ezért a nyelvrokonítás kérdéseivel foglalkozó szakemberek az ún. kontaktusnyelvek létezését újabban elismerik, azonban ezek keletkezéstörténeti jellemzőit a családfa-teória előfeltevései szempontjából már mellékesnek ítélik: „a mai tudósi konszenzus szerint a »normális« nyelvek »normális« esetben valamely nyelvcsaládba tartoznak” (CSERESNYÉSI 1994: 2).²⁸

²¹ RÓNA-TAS 1978: 125–127, 267–268, BEZECZKY 2002: 37–39, SÁNDOR 2011: 73; további adalékként WARDHAUGH 2002: 53.

²² Vö. RÓNA-TAS 1978: 267–262, CSERESNYÉSI 2004: 198, 200–201, SÁNDOR 2011: 73; a két-nyelvűség megítélése kapcsán lásd még SÁNDOR 2011: 271.

²³ GOMBOCZ 1915a: 102–103, 1922/1997: 88, 90, 1929: 4, 1929–1935/1949: 15.

²⁴ GOMBOCZ 1901a, 1902–1903/1997: 27, 1904b: 545, 1905a: 160, 1905b: 242, 1922/1997: 122–123, 1925–1926/1940: 67–68.

²⁵ GOMBOCZ 1902–1903/1997: 61, 1909b: 96, 1922/1997: 99–100, 104.

²⁶ Lásd még egészen hasonlóan H. VARGA 2001: 247–248, ITKONEN 2010: 247.

²⁷ Vö. BYNON 1997: 231–236, FODOR 1999: 1191–1193, WARDHAUGH 2002: 53, CRYSTAL 2003: 420–422, CSERESNYÉSI 2004: 198, 202–210, 214–221, továbbá még SÁNDOR 1998: 82.

²⁸ A szerző fordítása. Az eljárás konkrét megjelenéséhez vö. például ITKONEN 2010: 247, 250.

5. Bár azt, hogy sok nyelvnek több őse is lehet, „a modern összehasonlító nyelvészet művelői általában nem fogadják el, abban ma minden mérvadó kutató egyetért, hogy a kontaktusnyelveket (kevert nyelveket, pidzsineket és kreolokat) nem lehet egyszerűen egy nyelvcsaládhoz kapcsolni — esetleg éppen ez az egyik lehetséges definíciójuk” (CSERESNYÉSI 2004: 202).

Így magára a keveredés empirikus tényére is jórészt az angol, francia, spanyol, holland vagy portugál gyarmati pidzsinekkal és kreolokkal közvetlenebbül szembesülő indoeurópai nyelvészek reagálnak, akik viszont — a problémát kevéssé érzékelve — az efféle nyelvkeletkezési folyamatokat olyan marginális jelenségeknek tekintik,²⁹ amelyek a schleicheri logikával megállapított klasszikus rokonsági viszonyok érvényességét nem befolyásolják, sőt egyes vélemények szerint kivételes természetük miatt éppenhogy erősítik. Ezt az utóbbi álláspontot képviseli többek között H. VARGA MÁRTA, aki a kérdés kapcsán sarkosan kijelenti: ha az a felvetés, hogy minden nyelv keveredés eredményeként jön létre, csak némi realitással is rendelkezne, akkor például az indogermán és az uráli nyelveknek olyan nagyfokú szerkezeti hasonlóságokat vagy még inkább egyezéseket kellene felmutatniuk, mint amilyeneket a kreoloknál tapasztalhatunk (2001: 247–248).³⁰

A családfa-koncepció másfél százados hagyományának erejéről tanúskodik az a ROBERT A. HALL (1966) nyomán a kreolisztikában elterjedt eljárás is, amelyik a kontaktusnyelveket mixtúráknak tartja, és nem sorolja be a szokásos családok egyikébe sem, ám arra hivatkozva, hogy esetükben szintén nem genetikusan értelemben beszélhetünk keveredésről (RÓNA-TAS 1978: 271), keletkezésüket mégis abszolút módon, egyetlen előzményhez kötve jeleníti meg.

„HALL szerint nincsenek »tisztá« nyelvek, bizonyos mértékig minden nyelv kevert, ez a keveredés azonban lehet igen magas fokú, elméleti esetben a két különböző eredetű összetevő azonos mértékű is lehet. A gyakorlatban azonban ez sohasem fordul elő. A pidgin és az angol, a kreol és a francia között a nyelvi rendszer egészére kiterjedő egyezéseket lehet megállapítani, míg ezek és a megfelelő bennszülött nyelvek között az egyezések ugyan nagyszámúak, de elszórtak és kevéssé rendszerszerűek. HALL a pidgint egy angol, a kreolt egy francia nyelvnek tartja, s szerinte a protopidgint ugyanúgy lehet rekonstruálni, mint bármely más, genetikusan osztályozható nyelvet. A pidgin nyelvek tehát csak abban különböznek az összes többi nyelvtől, hogy bennük a változások sokkal gyorsabban” (RÓNA-TAS 1978: 270–271).³¹

²⁹ Erről ANTAL szerk. 1984: 199, CSERESNYÉSI 1994: 2, 2004: 200, WARDHAUGH 2002: 53–54, CRYSTAL 2003: 417, ITKONEN 2010: 250–251.

³⁰ Vö. még HONTI 2010: 219, 228–229, bizonyos értelemben SÁNDOR 2011: 279–280.

³¹ További adalékokhoz lásd még RÓNA-TAS 1978: 247, 267–272, 366, ANTAL szerk. 1984: 199–204, WARDHAUGH 2002: 65, esetleg BEZECZKY 2002: 37–39, CSERESNYÉSI 2004: 212; ilyen

Nem véletlen, hogy HALL gondolatmenetének megjelenésével közel egy időben olyan merész elképzelések is születtek, amelyek a különböző pidzsinek és kreolok szerkezeti analógiáit egyenesen egy a történeti-összehasonlító iskola módszertanával kikövetkeztetett — kétszeres és szinte teljes szókészletcserén (relexifikáción) átesett — közös lingua francából magyarázták.

Noha számos esetben kizárható bármiféle portugál jellegű közvetítő előnyelv megléte (CRYSTAL 2003: 423), a relexifikáció lehetősége pedig általában véve is erősen vitatható (WARDHAUGH 2002: 66–67), a 20. század derekától KEITH WHINNOM valamennyi európai elemű pidzsin és kreol őseként egy a középkori mediterrán térségben használatos protoportugál hajózási zsargont tett fel (1965), majd LORETO TODD a hetvenes években ennek az ún. szabir alapnyelvnek már a kettéválások révén differenciálódó családi leágazásait is megrajzolta (1974).³²

6. Mindazonáltal az egyszülős származtatás elvét követve nem pusztán az ún. kontaktusnyelvek keletkezésének modellezése problematikus, hanem tulajdonképpen minden más nyelv eredetviszonyainak felvázolása is.

E tekintetben a schleicheri elképzelés akkor lehetne igazán kielégítő, ha a feltételezett alapnyelvet beszélő közösség „egyedül volna a világon, és úgy kezdene csoportokra oszlani, majd az újabb csoportok további csoportokra, hogy közben egyiknek sem volna alkalma semmilyen más csoporttal találkozni és tartós kapcsolatokat kialakítani” (SZILÁGYI N. 1999: 352).³³ Mivel azonban ez a helyzet irreális, a családfa-metafora megtévesztő, mert a vele szerkezetileg egyező sajátosságokat aránytalanul hangsúlyozza, a nem ilyeneket meg az észrevehetetlenségig elrejt (SZILÁGYI N. 1999: 352),³⁴ ebből kifolyólag a rokonság fogalmi értelmezését szűkre szabja, és az alakulási folyamatokról egyoldalú képet közvetít: az egyes nyelveket úgy tünteti fel, mintha azoknak csak egyféle forrásból származó jelenségeik lennének, de legalábbis ezek adnák lényegi jegyeiket, és hozzájuk minden egyéb tulajdonság pusztán szervesen, valamiféle járulékos motívumként kapcsolódna.³⁵

Nyilvánvaló, hogy „nemcsak attól beszélünk mi magyarul, hogy a kezét finn-ugor eredetű szóval *kéz*-nek mondjuk, a követ meg *kő*-nek, hanem attól is, hogy a búzát régi török eredetű szóval *búzá*-nak hívjuk, a bojtortját *bojtorján*-nak, a galambot szláv eredetű szóval *galamb*-nak, a baktert meg német eredetű szó-

érveléshez a magyar szakirodalomból — nem a pidzsin és kreol nyelvek vonatkozásában, hanem finnugrisztikai tekintetben — vö. például FEJES 2010.

³² Vö. BYNON 1997: 233–235, CRYSTAL 2003: 423, CSERESNYÉSI 2004: 212, továbbá WARDHAUGH 2002: 65–67, illetve ez utóbbi korrekciójaként BEZECZKY 1996: 439, 442. Lásd esetleg még H. VARGA 2001: 245–246.

³³ A szerző kiemeléseit töröltem; lásd még némileg SÁNDOR 2011: 426.

³⁴ Vö. másfelől közelítve SÁNDOR 2011: 69–79.

³⁵ Lásd emellett CSERESNYÉSI 2004: 200.

val *bakter-nek*” (SZILÁGYI N. 1999: 356). Az összehasonlító iskola képviselői azonban arra hivatkozva, hogy a szókincs elegyíthető, a grammatika viszont genetikusan jórészt egynemű, a különféle történeti sajátosságcsoportok közül a klasszikus családokba besorolt nyelvek esetében eredetinek kizárólag egyet ismernek el (BYNON 1997: 67, emellett RÓNA-TAS 1978: 372–374).³⁶

A nyelvtan és a szókészlet efféle elkülönítése tulajdonképpen magából a családfamodellből adódik, az elv a nyelvészetben is SCHLEICHER koncepciójával karöltve tűnik fel. MAX MÜLLER után e tételt teljesebb formájában MEILLET fejtette ki, aki úgy vélte, hogy a rendszerben lehetnek ugyan érintkezésekből származó újabb elemek, és megváltozhat a grammatika is, de ez utóbbi hagyományozódása szigorúan egyágú, így módon az egy nyelvhez való tartozás mindig abszolút marad: meglátása szerint az a cigány, aki örmény nyelvtant és romani szavakat használ, egyértelműen örményül beszél (vö. RÓNA-TAS 1978: 113, 126–127, 271, BEZECZKY 2002: 37, CSERESNYÉSI 2004: 200).³⁷

7. Ennek a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a 19. század vége óta a hazai nyelvudományban is élesen elválasztják az ősi jegyeket a kontaktushatásokkal magyarázott ún. jövevényszóktól.

Ezek differenciálását például már GOMBOCZ sem egyszerűen csak alapvető metodológiai követelménynek tartotta,³⁸ hanem etimologizáló tevékenységét is nagy mértékben e kérdés köré szervezte. Az összehasonlító nyelvészetet az újgrammatizmussal tudatosan ötvözve³⁹ kortársaival együtt mindenekelőtt arra törekedett szófejtéseiben, hogy — az ugor–török háború utáni zűrzavarban valamilyen rendet teremtve — markánsan elkülönítse nyelvünk örökölt (tehát finnugor) rétegét azoktól a (főként törökségi eredetű) szavaktól, amelyek igen hosszú ideje részei a szókincsünknek, ám a családfaelmélet logikáját követve ahhoz nem genetikusan tartoznak.⁴⁰

A magyar nyelvudomány e tekintetben máig nem változott. Az etimológiákat továbbra is az alapszavak és a másodlagosnak vélt átvételek kategorikus elhatárolása jellemzi (ehhez vö. például jelentős történeti szótáraink gyakorlatát; MSzFgrE., illetve TESz.), a nyelvi folyamatokat bemutató munkákban pedig a nem a finnugorból magyarázott szavak jellemzői még mindig kizárólag mint

³⁶ További adalékként SÁNDOR 2011: 271.

³⁷ A nyelvi érintkezések problematikája kapcsán pedig általában véve SÁNDOR 2011: 264–284.

³⁸ GOMBOCZ 1898b: 124, 1900c, 1901b: 127, 1902a: 182–183, 1904a: 459, 1904b, 1905b: 242–243, 1906/1938: 6, 1907d, 1907/1938: 10, 12, 1912a: 97–98, 1912c, 1917, 1921a, 1925–1926/1940: 66–67, 1930/1960: 5–6.

³⁹ Vö. GOMBOCZ 1909e: 414.

⁴⁰ E munkálatok jellegzetes bizonytalanságait lásd ugyanakkor GOMBOCZ 1899a: 835, 1899b, 1900a, 1900b, 1900c, 1901b: 127, 1901c: 247–248, 1903: 420, 1904b, 1905c, 1905d, 1905f, 1906c, 1907a, 1907b, 1907d, 1909c, 1909d: 29, 1915b: 41–45, 1917: 101, 185–189, 1920a: 113, 1924: 174, GOMBOCZ–MELICH 1906: 6, 13, 1912: 244, 246–247, 295, 299.

szókészlet-változási kérdések vetődnek fel (SZILÁGYI N. 1999: 359–360, STEMLER 2004: 25, esetleg SÁNDOR 2011: 278, 426).⁴¹

BÁRCZI GÉZA nyelvészeti bevezetőnek szánt tankönyvében a nyelvi érintkezések kapcsán le is szögezi: „Noha az idegen elemek kicserélése közelíti egymáshoz (rendesen csekély mértékben) a nyelveket, nem szünteti meg a nyelvek önállóságát, a közöttük fennálló minőségi különbségeket. Nyelvek kereszteződéséről tehát helytelen beszélni. Gyakran megtörténik azonban, hogy a nyelvek valószínű harcra lépnek egymással. Ebben az esetben sem szabad nyelvek kereszteződéséről beszélni, mert két nyelv sohasem egyesül úgy, hogy mindkettő eltűnve egy tőlük minőségileg különböző harmadik nyelvnek adjon létet, hanem az egyik nyelv elhull a küzdelem során, eltűnik, megsemmisül, a győztes nyelv pedig az elpusztuló nyelvből változó mennyiségű szót, hosszabb küzdelem esetében néhány formánst vesz át, ezek azonban a fennmaradó nyelv szerkezetében, minőségében módosulást nem jelentenek” (1953: 21).⁴²

Mindezek következtében a hazai összehasonlító nyelvészek az ősi grammatika karakterisztikus állandóságával érvelve a finnugor sajátosságokat a genezis szempontjából napjainkig kitüntetett módon kezelik, „a magyar nyelv más nyelvekből származó elemei pedig — mint olyan zavaró tényezők, amelyek csorbát ejthetnek a rendszer különben olyan szép egyértelműségén — valahogy úgy tűnnek fel, mint amelyek netalán veszélyeztethetnék nyelvünk tiszta finnugorságát és a finnugor nyelvtudomány végső győzelmét” (SZILÁGYI N. 1999: 359).

8. A grammatika és a szókincs genezisében szerepének ilyen megkülönböztetése azonban nem magától értetődő, egyértelmű eljárás. Amellett, hogy ez a disztinkció például az inkorporáló és izoláló nyelvek rokonsági viszonyainak feltérképezésekor kivitelezhetetlen (CSERESNYÉSI 2004: 201), továbbá a kontaktus-nyelvészeti vizsgálatok az elmúlt évtizedekben egyéb típusú nyelvek esetében is számos, érintkezésből eredő nyelvtani változásra hívták fel a figyelmet,⁴³ a grammatika folytonosságának tételéből adódó nyelvdefiníciós bizonytalanság a gondolatmenet elvi problematikusságára is rámutat.

Ahogy finnugrisztikai vonatkozásban RÓNA-TAS ANDRÁS írja: „Mettől kezdve beszélhetünk magyar nyelvről? Attól kezdve, hogy kivált a közvetlen rokonai-val közösen alkotott ugor nyelvből? De hát az obi ugor nyelvek, a vogul és az osztják kiválása lényeges változást okozott-e a maradék nyelvben, azzal, hogy

⁴¹ Ennek konkrét megnyilvánulásaihoz lásd egyebek mellett történeti szintéziseink eljárását (BÁRCZI 1967: 491–499, 507–512, BENKŐ–BERRÁR 1967, HAJDÚ 1981: 15–22, ZSILINSZKY 2005, GERSTNER 2006).

⁴² Vö. még BÁRCZI 1953: 125, 1967: 512, illetve RÓNA-TAS 1978: 367, 421–422; a nyelvtani keveredés lehetetlenségét hirdető elvnek a nyelvváltozatok kölcsönhatásaira is kiterjesztett megfogalmazásait lásd többek között BÁRCZI 1953: 22, BENKŐ 1996, HEGEDŰS 2009: 470–471.

⁴³ Vö. BYNON 1997: 229–231, SZILÁGYI N. 1999: 360–363, CSERESNYÉSI 2004: 199–200, 203–206; a nyelvi érintkezésekről általában véve SÁNDOR 2001a: 119, 125–126, 2011: 264–284.

ők elváltak? Ha a magyar nyelvet azért nevezzük uráli nyelvnek, mert leglényesebb elemei folyamatosak egészen az uráli alapnyelvig, akkor uráli helyett miért nem beszélünk a magyar és persze a finn, a vogul stb. alapnyelvről, hiszen az uráli alapnyelv legalább annyira magyar, mint finn vagy vogul. A folyamatosság önmagában semmit sem mond a differenciálódásról — világosan látjuk, hogy meghatározásunknak ez a leggyengébb pontja” (1978: 375–376).⁴⁴

9. A schleicheri ágrajz — noha a nyelvek kialakulásának szemléltetésére készült⁴⁵ — magáról a változásról nemigen tud számot adni.⁴⁶ A folyamat helyett inkább olyan ősi állapotokat jelenít meg, amiknek viszont az összehasonlító nyelvészek sem tulajdonítanak valódi létet.

Bár a 19. században a hipotetikus indoeurópai alapnyelvre „lefordított” szövegeket is közreadtak,⁴⁷ a kikövetkeztetett alakok megbízhatóságát illetően GOMBOCZ már több írásában óvatosságra intett,⁴⁸ manapság pedig a feltételezett alapnyelvi formák realitásának kérdésében a korábbinál is nagyobb elővigyázatosság tapasztalható.⁴⁹ Ráadásul a nyelvész a rekonstrukció során a jelenből visszafelé haladva jut el a vélt elődnyelvig, ám miután ezt valamilyen rendszerbe foglalta, már erre a közös ősnyelvre hivatkozva állapít meg későbbi, köztes alakokat. Mindez egy olyan módszertani circulus vitiosus eredményez, amelynek során „az, amivel magyarázunk (az alapnyelv), annak segítségével jött létre, amit vele magyarázni akarunk” (RÓNA-TAS 1978: 133).

A nyelvrokonság-kutatás a modell és a változás szembenállásának kérdésére — éppen azért, mert a probléma a teoretikus alapként használt családfaágrajzzal állt elő — megoldást nem, legfeljebb olyan választ adhat, mint THEODORA BYNON, aki a kutatási lehetőségek korlátozott voltára hivatkozva kijelenti: „annak ellenére, hogy módszerünk nem képes feltárni a történeti fejlemények teljes körét, úgy kell tennünk, mintha fánk a valóságot ábrázolná” (1997: 67).⁵⁰

10. Az egyes nyelvek genetikus előzményeit adatok híján persze lehetetlen konkrétumaiban megragadni, a családfa-teória folyamatadekvátságának problé-

⁴⁴ A szerző kiemeléseit töröltem. A kérdéstről bővebben RÓNA-TAS 1978: 372–376, vö. még 250.

⁴⁵ RÓNA-TAS 1978: 93, CSERESNYÉSI 1994: 4, SZILÁGYI N. 1999: 356.

⁴⁶ Lásd továbbá HAJDÚ 1966: 21–23, SIPŐCZ 2006: 290.

⁴⁷ Erről RÓNA-TAS 1978: 94, H. TÓTH 1996: 118, BYNON 1997: 72, MÁTÉ 1997: 68, ROBINS 1999: 193, SÁNDOR 2011: 69.

⁴⁸ GOMBOCZ 1898a: 60, 1899a: 835, 1905e: 472–473, 1906/1938: 6, 1915a: 103, 1922/1997: 91.

⁴⁹ BÁRCZI 1953: 13, 30–31, HAJDÚ 1966: 40, 43, 1981: 105–107, HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 65–67, HONTI 1997, 2001, BEREZKI 1998: 31, SIPŐCZ 2006: 296, némileg ITKONEN 2010: 248–249; vö. emellett — tudománytörténeti kontextusban — RÓNA-TAS 1978: 298–302, 359–363, 451, illetve BYNON 1997: 70–72.

⁵⁰ A szerző kiemelését töröltem. Lásd még BYNON 1997: 68, további kritikai elemzését pedig SZILÁGYI N. 1999: 357.

mája azonban mégsem feltétlenül a források szűkösségéből, sokkal inkább a kiinduló koncepcióból adódik.

Teljesen jogos ezzel kapcsolatban SCHUCHARDTnak az a figyelmeztetése, hogy az amerikai dialektusok heterogenitása „nem egy angol nyelvjárás egyféleségéből alakult ki, hanem az angol nyelvjárások sokfélesége rendeződött át egy teljesen más amerikai sokféleséggé. Ha tehát egy amerikai alapnyelvet akarnánk rekonstruálni, akkor is jócskán bajban volnánk, pedig az angol nyelvet igazán jól ismerjük” (RÓNA-TAS 1978: 361).⁵¹

A faábrából ugyanakkor az ilyesfajta változatosság per definitionem hiányzik. A schleicheri modell — akárcsak a darwini leszármazási fa — matematikai értelemben nem más, mint „egy olyan speciális gráf, amelyben bármely szögpontból el lehet jutni bármelyik másikba, de csak egyetlen egyféleképpen” (PODANI 2010: 1180). CSERESNYÉSI LÁSZLÓ egy tanpéldának szánt fiktív eset elemzésén keresztül, amelyben kilenc nyelv huszonhat sajátosságával operál (1994: 4–5), a nyelvföldrajzi vizsgálatok eredményeire támaszkodva szemléletesen rá is mutat a tényre: az egyes dialektális jelenséghatárok kijelölésével egymást többszörösen metsző vonalak rendszerét kapjuk, így „egy nyelvcsalád genealógiája csak akkor alkotható meg, ha a nyelvi ismérvek, izoglosszák halmozásának elemei közül kizárjuk azokat, amelyek taxonómiai ellentmondáshoz vezetnek” (1994: 6).⁵²

Azokban az összehasonlító munkákban, amelyekben valamilyen módon mégiscsak szerepet kap a heterogenitás, következtetések lépnek fel, és az érvelésben néhol eklektikusan váltogatva tűnik fel alapnyelv, utódn nyelv és nyelvjárás (lásd például ANTAL áttekintését az indoiráni csoportról; 1970: 29–44). Az osztályozás homogenizálása tehát az alkalmazott ágrajz következménye, amely — a valós helyzettől függetlenül — „automatikusan egységes nyelvállapotot hoz létre, mivel a különféle adatok fölé a rekonstrukció minden lépésben egyetlen általánost rendel” (CSERESNYÉSI 1994: 1).⁵³

11. Ettől az eljárástól már egyenes az út a családfák ilyen módszerrel történő egyesítésének gondolatához. Jó ideje a nyelvészek e tekintetben visszafogottabbak, így például a magyarnak csupán az uráli nyelvekig terjedő genetikus kapcsolatait ismerik el,⁵⁴ a 19–20. század fordulóján azonban nem volt ritka, hogy két alapnyelv egyébként is hipotetikus alakjaiból kíséreljenek meg kikövetkeztet-

⁵¹ Vö. még RÓNA-TAS 1978: 101, 123–124, 188–189, 361, 367, 385–386.

⁵² A szerző fordítása.

⁵³ A szerző fordítása. Erről gyakorlati vonatkozásban vö. CSERESNYÉSI 1994: 2, ezen túl lásd még BEZECZKY 2002: 34.

⁵⁴ BÁRCZI 1953: 31, 1967: 489–490, HAJDÚ 1966: 5, 90–93, 1981: 7, 190, PUSZTAY 1977: 48, 59, 136–145, 166, HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 52, 61–65, RÓNA-TAS 1978: 402–404, 429–430, 452–455, BEREZKI 1998: 23–24, 26.

tetni egy eredetibb közös formát.⁵⁵ Annak ellenére, hogy GOMBOCZ ezt az ún. másodlagos hasonlítást metodológiaiag erősen kifogásolhatónak tartotta (1906/1938: 6), a korabeli tudományos érdeklődésnek megfelelően maga is gyakran foglalkozott azokkal a teóriákkal, amelyek a finnugornak a szamojéd alapnyelvvel való hajdani összetartozásán túl⁵⁶ még távolabbi, altaji és indoeurópai ősrönságát firtatták.⁵⁷

Miután a családfamodell a változást nem tudja megjeleníteni, a rekonstrukció ráadásul szükségszerűen egységesít, a klasszikus összehasonlító iskola az eredeti nyelvkeletkezést illetően — az ágrajz kiindulópontja felé közelítve — rendszert a monogenezis–poligenezis kérdést veti fel, ami azonban saját, komparatív módszereivel megintcsak nem igazán kutatható.⁵⁸ Ahogy GOMBOCZ is írja: „már az egyes nyelvcsaládok rokonsági viszonyainak vizsgálatával eljutottunk ahhoz a határkérdéshez, amely még az elfogadható hipotézisek határában belül van ugyan, de amelyet csak egy lépés választ el a fictiók birodalmától. Önámítás volna azt hinni, hogy ezen az úton haladva — pedig ez az egyetlen, amely a cél felé vezet — valaha megoldhatjuk a nyelvek egységének problémáját. Minél magasabbra emelkedünk, annál gyakrabban elveszítjük lábunk alól a tények talaját, s az eredmények, futó homokként, szétfolynak kezünk között” (1906/1938: 8).⁵⁹

Nemhiába ütközik szakmai körökben még most is nagy ellenállásba NYIKOLAJ TRUBECKOJ ismert tézise (TRUBETZKOY 1939: 82), melynek lényege RÓNA-TAS frappáns megfogalmazásában úgy összegezhető, hogy „az indoeurópai alapnyelv nem volt, hanem lett” (1978: 190).⁶⁰ Arra hívja fel ugyanis a figyelmet, hogy a nyelvek kialakulásának ez a megközelítése a keletkezés mikéntjéről nem szolgál információval — nemcsak a (rég)múltból, napjainkból sem. Mindez az egytagú „leszármazási fák” (a baszk, lule-vilela, mura stb.) esetében különösen szembetűnő: amellet, hogy ezek a „család” fogalmának újragondolására készítetnek (CSERESNYÉSI 1994: 1), olyan nyelveket jelenítenek meg, amelyek — paradox módon — egyszerre elődök és utódok, de legalábbis mint készen adott produktumok állnak előttünk.

Az összehasonlító nyelvészet nemcsak az eredendő keletkezés problematikáját mellőzi vizsgálódásaiból, de már azon nyelvek kialakulásának kutatását is,

⁵⁵ További adalékként PUSZTAY 1977: 61–62.

⁵⁶ GOMBOCZ 1902a: 182–186, 1903: 418, 1911d, 1912b: 132, 1912/1938.

⁵⁷ GOMBOCZ 1899b: 69, 1902b: 127, 1903: 418, 1904a, 1905b: 241, 1906/1938: 7–8, 1907b: 334, 1907d: 17, 156, 158–159, 1907/1938: 10, 13–16, 1908b, 1909d: 27, 1911b: 414, 1911c: 48, 1923, 1927/1938: 110, vö. még 1930/1960: 9–10.

⁵⁸ Ehhez lásd például SAUSSURE 1916/1997: 206, BÁRCZI 1953: 8, RÓNA-TAS 1978: 101, 365, AUSTERLITZ 1992: 251.

⁵⁹ Vö. még GOMBOCZ 1898a: 481, 1906/1938: 5–7.

⁶⁰ Lásd ezen túl MÁTÉ 1997: 187, további adalékként RÓNA-TAS 1978: 101, 202, 369.

amelyeknél — egybevetésre alkalmasnak látszó anyag híján — nem rekonstruálható alapnyelv. Noha manapság szélsőségesnek ítélik, a helyzetet mégis találóan jellemzi MEILLET-nek az az állásfoglalása, miszerint „a rokontalan nyelveknek (pl. a baszknak) igazában nincs történelmük, mivel azonban a baszk és a kaukázusi nyelvek között talán genetikus kapcsolatot fognak találni, a baszk ki léphet majd magányosságából — egyenest a történelembe” (CSERESNYÉSI 2004: 201).⁶¹

12. Mindez nem kis mértékben köszönhető annak, hogy a DARWIN nézeteire (1859/2005) erősen támaszkodó SCHLEICHER családfamodellje kidolgozásakor koncepciójába az evolúciós tanoknak éppen az egyik leglényegesebb elemét nem ültette át.

Könnnyen belátható, hogy az adatok egy bizonyos időtávlatból nemcsak felderíthetetlenek, de jelentéktelenek is: az, ami vizsgálható és lényeges lehet, a változás hogyanja — mégpedig a geológus CHARLES LYELL ún. uniformitás elvére hagyatkozva (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 127, SÁNDOR 2011: 75–76, kimondottan nyelvészeti vonatkozásban SÁNDOR 2001c: 16–18, KIS 2003). Ez az elgondolás a darwini elmélet fontos és hatékony alhipotézise, amely hozzájárul a jelen és a múlt közötti kapcsolat megteremtéséhez, így „a megfigyelhető és a nem megfigyelhető jelenségek közötti gátak lebontásához és a tudomány számára létfontosságú természetes általánosítás megalapozásához. Hallgatólagosan ugyanis minden tapasztalati tudomány egy teljes adatmező ismeretét tételezi fel, miközben mindig csak egy adott minta hozzáférhető a számára; a kettő között a LYELLéhez hasonló segédelvek biztosítják az átjárást. LYELL elve alapján nincs okunk kétkedni abban, hogy az evolúciós folyamatok a múltban is olyanféleképp játszódtak le, ahogyan ma, csak éppen a mai folyamatok közvetlenül megfigyelhetők, a múltbeliek meg nem” (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 127–128).⁶²

Az összehasonlító módszertanban azonban ezt az elvet nem találjuk — a pozitivista meghatározottságú ún. belső rekonstrukció⁶³ nyilván nem lehet azonos a folyamatelvű lyelli elképzeléssel (vö. SÁNDOR 1998: 66, 79–80). A szokásos eljárások révén előállított formák olyan mechanikusnak vélt (hang)változásokra épülnek, melyeknek okai önmagukban rejlenek, ezért e keretben az emberi nyelv megjelenésének, illetve a feltételezett ősnelvek létrejöttének vizsgálatára tulajdonképpen nincs forgatókönyv. A folyamatok itt lényegében abszolutizált szabályok, végbemenetelük nem a beszélőkön múlik, tehát csak nyelvi adatok egybevetésével tárhatók fel, így kizárólag ilyen, pozitivista vonatkozásban érvénye-

⁶¹ Emellett RÓNA-TAS 1978: 110, 112, 179, 369–370, H. TÓTH 1996: 113; a kortársak hasonló nézeteiről lásd továbbá GOMBOCZ 1898a: 198, 482, illetve RÓNA-TAS 1978: 94.

⁶² A kérdéshez vö. még KAMPIS 2005: xiii–xiv, xviii, SÁNDOR 2011: 76.

⁶³ Erről lásd például GOMBOCZ 1905e: 472–473, HAJDÚ 1966: 37–38, RÓNA-TAS 1978: 364–355, BERECSKI 1998: 32.

síthetők. Ezek sem a csoport életébe beágyazódott nonverbális előzmények és a kibontakozó vokális nyelv viszonylatában, sem a kikövetkeztetett elemek és láthatatlan alapalakjaik relációjában nem értelmezhetők.

Az, hogy SCHLEICHER a biológiai törzsfák kapcsán — DARWIN (1859/2005) némileg félreértve — éppen ún. természeti törvényekről olvashatott, még inkább erősítette benne, majd rajta keresztül követőiben ennek a nyelvészetben egyébként is jelen lévő közelítésmódnak⁶⁴ a helyességét.

Pedig DARWIN a változások kauzális tényezőiről alapvetően másként gondolkodott, igaz, nem volt túl következetes. A nyelvtudomány GRIMM-féle „hangtörvényeihez”⁶⁵ hasonlóan a természet törvényeit a biológiában sokáig szintén a társadalom konvencionális szabályai mintájára képzelték el, vagyis „olyan »utasításokként«, amelyek mintegy kikényszerítik, hogy az események egy bizonyos rendet kövessenek. A 19. század az átmenet kora, ahol egymás mellett él a törvény újabb, (...) egyre világosabban statisztikus jellegű értelmezése a korábbi értelmezéssel. DARWIN szóhasználatában is párhuzamosan van jelen a kétféle felfogás” (KAMPIS 2005: xxxiii), így művében a „törvények” a természeti jelenségeknek hol okaiként, hol okozataiként tűnnek fel (KAMPIS 2005: xxxiii).⁶⁶

13. A schleicheri kontextusfüggetlen szemlélet következményeit figyelembe véve ugyanakkor az is könnyen belátható: amennyiben a nyelvet — akár a családfa-rekonstrukciók révén, akár egyéb módon — valamiféle abszolút létezőként kezeljük, ab ovo megfosztjuk magunkat az eredet igazán adekvát magyarázatának lehetőségétől. Ezt erősíti a nyelvrokonításban már nem érintett későbbi strukturális és (poszt)generatív irányoknak a genezis problematikájához való hozzáállása is.

Jól tudjuk, hogy az összehasonlító nyelvészként induló⁶⁷ FERDINAND DE SAUSSURE, aki a nyelvet „önmagában és önmagáért” tartotta vizsgálándónak (1916/1997: 245), még a nyelvkeletkezés tudományos tárgyalhatóságát is kétségbe vonta. „Egyetlen társadalom sem ismeri és nem is ismerte soha másképpen a nyelvet, mint a megelőző nemzedéktől örökölt terméket. Ezért nincs a nyelveredet kérdésének olyan jelentősége, mint amelyet általában tulajdonítanak neki. Ezt a kérdést még csak fel sem kell vetni; a nyelvtudomány egyetlen igazi

⁶⁴ Vö. általában véve BYNON 1997: 69–70, MÁTÉ 1997: 63–64, 91–92, ROBINS 1999: 198, CRYSTAL 2003: 409–410, finnugrisztikai oldalról HAJDÚ 1966: 21–32, szkeptikusabb hozzáállással pedig AUSTERLITZ 1992: 251.

⁶⁵ Ezekről lásd GOMBOCZ 1920b: 153–154, 1921/1938a, 1922/1997: 74–82, majd BÁRCZI 1953: 131–132, H. TÓTH 1996: 110–113, MÁTÉ 1997: 87, 91–92, ROBINS 1999: 190, 198, SÁNDOR 2011: 39–40.

⁶⁶ Az eljárás megítéléséhez vö. még KAMPIS 2005: xxxii–xxxiv.

⁶⁷ Ehhez lásd SAUSSURE 1916/1997: 206, 220–223, 227–237, 243, illetve RÓNA-TAS 1978: 132–133, 152–154, H. TÓTH 1996: 160–161, MÁTÉ 1997: 111–112, 1998: 21, CRYSTAL 2003: 375–376.

tárgya egy már kész nyelv [idiome] normális és szabályszerű élete” (1916/1997: 96, vö. 40).

NOAM CHOMSKY viszont — mivel a nyelvet kompetenciának tekinti — az eredet ügyét nem kerülheti meg, nyilatkoznia kell a nyelvtudás első megjelenéséről, kielégítő választ azonban nem adhat. A homogén közösségek ideális beszélőjének univerzális nyelvtanát kutatva az egyéneket függetleníti társas közegüktől (1965/1986: 115–116)⁶⁸, így a nyelvet olyan formális rendszerként kezeli, amelynek evolúciós vonatkozásai nincsenek (1968/2003: 143–144, 153, 221–226), illetve csekély jelentőségűek. CHOMSKY kezdetben valamiféle, neurobiológiai szempontból nem igazolt elméleti „nyelvelsajátító készülék” (az ún. LAD) megmagyarázatlan, ex nihilo feltűnésével számol (1965/1986: 155–165, 1967/1974)⁶⁹, és a nyelv felbukkanását legújabbban is pusztán exaptációnak, pontosabban az emberi logikai (komputációs) képesség egyszerű melléktermékének tulajdonítja (MAGYARI 2005: 458–459).⁷⁰

14. Az eddigiekből jól látszik: bár a nyelvek relatív természete vitathatatlan, a származási viszonyaik bemutatására szokásosan használt családfaábra latensen mégis egy abszolutizált nyelv képét jeleníti meg.

Miután a modell és a valós nyelvi folyamatok ellentmondásainak hátterében végső soron ez a kontextusfüggetlen módon értelmezett nyelvfogalom áll, az látszik célravezetőnek, ha a nyelvrokonság kérdésének taglalásakor a továbbiakban immár nem azt a schleicheri tételt tekintjük természetesnek, hogy a nyelvek egy-egy ős leágazásai, hanem azt, hogy bennük többféle előzmény eltérő erősségű szárai futnak egybe.

Az összehasonlító nyelvészet ilyen arculatváltásában főként azok az elképzelések lehetnek segítségünkre, amelyek — éppen relativista szemléletükből adódóan — jórészt kívül estek a kánon érdeklődésén. Egy sokszülős genezismodell megalapozásához a nyelvészet történetéből támpontként leginkább a romantika máig alulértékelt, a nyelvi kapcsolatoknak mértéket tulajdonító elvei, valamint a 20. század ez idáig csak kevésbé méltatott, a nyelvek dinamizmusára és heterogenitására építő rokonsági elképzelései szolgálhatnak. De mindez már legyen a következő tanulmány témája.

FEHÉR KRISZTINA

⁶⁸ FARKAS–KELEMEN 2002: 22–23.

⁶⁹ MAGYARI 2005: 452–453, bírálatához vö. DONALD 2001: 34–35, 66.

⁷⁰ Kritikájához lásd többek között PLÉH–LUKÁCS 2003: 496–502, SZATHMÁRY 2002, 2003: 44–45.

Irodalom

- ANTAL LÁSZLÓ (1970): Az indogermán nyelvcsalád. In: ANTAL LÁSZLÓ–CSONGOR BARNABÁS–FODOR ISTVÁN: *A világ nyelvei*. Budapest, Gondolat. 19–68.
- ANTAL LÁSZLÓ szerk. (1984): *A világnyelv*. Budapest, Gondolat.
- AUSTERLITZ, ROBERT (1992): Az uráli nyelvcsalád más nyelvcsaládokkal való összehasonlításáról. In: AUSTERLITZ, ROBERT: *Nyelvek és kultúrák Euráziában. (Válogatott tanulmányok)*. Budapest, Tankönyvkiadó. 250–257.
- BALÁZS JÁNOS (1970): A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Budapest, Tankönyvkiadó. 13–36.
- BÁRCZI GÉZA (1953): *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA (1967): A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 487–578.
- BÉKÉS VERA (1985): *Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelv-újítási mozgalomban 1818 és 1874 között*. A filozófia időszerű kérdései 63. Budapest, Művelődési Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya.
- BÉKÉS VERA (1991): „Nekünk nem kell a halzsiros atyafiság!” — Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. (A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 89–95.
- BÉKÉS VERA (1993): A 'rokonság' terminus jelentésváltozása a 19. századi nyelvtudományi vitákban. In: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE–SZÍJ ENIKŐ szerk.: *Hajdú Péter 70 éves. Linguistica Series A Studia et dissertationes 15*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 45–49.
- BÉKÉS VERA (1997): *A hiányzó paradigma*. Debrecen, Latin Betűk.
- BENKŐ LORÁND (1996): Többközpontú-e a magyar nyelv? *Magyar Tudomány 103*: 310–318.
- BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1967): Szótörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 193–388.
- BERECZKI GÁBOR (1998): *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest, Universitas.
- BERECZKI GÁBOR (2010): Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.: *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104*. Budapest, Tinta. 31–44.
- BEZECZKY GÁBOR (1996): Bábeli nyelvészet. Ronald Wardhaugh: Szociolingvisztika. *BUKSZ 8*: 436–444.
- BEZECZKY GÁBOR (2002): *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Modern filológiai füzetek 58. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BYNON, THEODORA (1997): *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris.

- CHOMSKY, NOAM (1965/1986): A mondattan elméletének aspektusai. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk.: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény 6/1*. Budapest, Tankönyvkiadó. 111–319.
- CHOMSKY, NOAM (1967/1974): Újabb adalékok a velűnkszületett eszmék elméletéhez. In: PAPP MÁRIA szerk.: *A nyelv keletkezése*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 85–96.
- CHOMSKY, NOAM (1968/2003): Nyelv és elme. In: CHOMSKY, NOAM: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris. 133–263.
- CRYSTAL, DAVID (2003): *A nyelv enciklopédiája*, Osiris. Budapest.
- CSEER ANDRÁS (1999): A magyar nyelvtudomány történetének vázlata. In: ROBINS, ROBERT HENRY: *A nyelvészet rövid története*. Budapest, Osiris–Tinta. 266–284.
- CSEER ANDRÁS (2006): A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig. In: KIEFER FERENC főszerk.: *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai. 481–512.
- CSEERESNYÉSI LÁSZLÓ (1994): *Gengo sesshoku to saikō*. (Doktori értekezés.) Tokió, Kokusai Kirisutokyō Daigaku.
- CSEERESNYÉSI LÁSZLÓ (2004): *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 37. Budapest, Tinta Kiadó.
- DARWIN, CHARLES (1859/2005): *A fajok eredete. Természetes kiválasztás útján*. Budapest, Typotex.
- DONALD, MERLIN (2001): *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest, Osiris.
- FARKAS KATALIN–KELEMEN JÁNOS (2002): *Nyelvfilozófia*. Budapest, Áron.
- FEHÉR KRISZTINA (2011a): Anyanyelv és közösség. *Magyar Nyelvőr* 135: 65–77.
- FEHÉR KRISZTINA (2011b): Gombocz Zoltán mint európai nyelvész. *Magyar Nyelv* 107: 72–78.
- FEJES LÁSZLÓ (2010): Családfák helyett. Nyelvek tündöklése és bukása. *Nyelv és Tudomány*. 2010. szeptember 20. URL: <http://www.nyest.hu/hirek/nyelvek-tundoklese-es-bukasa>.
- FODOR ISTVÁN (1999): Pidzsin és kreol nyelvek. In: FODOR ISTVÁN főszerk.: *A világ nyelvei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1191–1193.
- GERSTNER KÁROLY (2006): A magyar nyelv szókészlete. In: KIEFER FERENC főszerk.: *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 437–480.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1898a): A jelenkori nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 27: 6–13, 53–61, 97–103, 193–201, 339–343, 433–438, 481–486.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1898b): Török jövevényszavak a mordvinban. *Nyelvtudományi Közlemények* 28: 124–126.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1899a): A magyar nyelv. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 23: 834–836.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1899b): Sirály. *Magyar Nyelvőr* 28: 68–69.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1900a): Adalékok a magyar nyelv török elemeihez. *Magyar Nyelvőr* 29: 53–56.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1900b): Bölcs. *Magyar Nyelvőr* 29: 353–356.

- GOMBOCZ ZOLTÁN (1900c): Kar. *Nyelvtudományi Közlemények* 30: 488.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1901a): Az igeszók átvételéről. (Adalékok a nyelvkeveredéshez). *Magyar Nyelvőr* 30: 105–109.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1901b): Szószármaztatások. *Nyelvtudományi Közlemények* 31: 125–127.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1901c): Szószármaztatások. *Nyelvtudományi Közlemények* 31: 243–249.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1902a): Adalékok az obi-ugor nyelvek szókészletének eredetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 32: 182–215.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1902b): Finn nyelvjárás-tanulmány. *Nyelvtudományi Közlemények* 32: 127–128.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1902c): Pröhle Vilmos dr. A magyar nyelv és rokonai. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 26: 341.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1902–1903/1997): Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Jelentéstan és nyelvtörténet. (Válogatott tanulmányok)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 9–72.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1903): Magyar Nyelvhasználat. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 27: 417–421.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1904a): Szilasi Móricz: Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 458–465.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1904b): Török jövevényszavaink kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 33: 545–549.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1905a): A régi magyar ételnevek eredetéről. *Magyar Nyelv* 1: 160–168, 254–261.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1905b): Az altaji nyelvek hangtörténetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 241–282.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1905c): Gyerék, gyermek. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 108–109.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1905d): Hölg. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 109–110.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1905e): K. F. Karjalainen: Zur ostjakischen Lautgeschichte 1. Über den Vokalismus der ersten Silbe. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 472–477.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1905f): Sirály. *Magyar Nyelv* 1: 421–422.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1906a): Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához. *Nyelvtudományi Közlemények* 36: 470–481.
- GOMBOCZ, ZOLTÁN (1906b): †Josef Thury (1861–1906.). *Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen* 6: 83–85.
- GOMBOCZ, ZOLTÁN (1906c): [A Kazinczy-kódex zír szavához]. *Magyar Nyelvőr* 35: 95.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1906/1938): A nyelvek egysége. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei* 1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 5–8.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1907a): Alom. *Magyar Nyelvőr* 36: 232–233.

- G.[OMBOCZ] Z.[OLTÁN] (1907b): Iró. *Nyelvtudományi Közlemények* 37: 334–335.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1907c): Paul és Wundt a nyelv eredetéről. *Nyelvtudomány* 1: 318–320.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1907d): Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3: 17–29, 62–72, 105–116, 153–165, 213–224, 250–263, 307–318, 357–370, 395–406.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1907/1938): Thúry József „Magyar-török összehasonlító szótára”. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei* 1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 9–16.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1908a): Arany Toldi-ja olaszul. *Magyar Nyelv* 4: 475.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1908b): Finnugor-indogermán nyelvrokonság. *Magyar Nyelv* 4: 183–184.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1908c): Szamosközy és Miechov. *Magyar Nyelv* 4: 328–329.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1909a): A fonétika történetéből. I. *Nyelvtudomány* 2: 241–257.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1909b): A magyar hangok idotartamarol [sic!]. *Nyelvtudomány* 2: 93–100.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1909c): Leb. *Magyar Nyelv* 5: 323–324.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1909d): Simonyi Zsigmond, Die ungarische Sprache. *Magyar Nyelv* 5: 25–30.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1909e): Szinnyei József Magyar Nyelvhasználása. *Magyar Nyelv* 5: 414–417.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1910a): „Aika”. *Magyar Nyelv* 6: 236.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1910b): A magyarság eredete. *Magyar Nyelv* 6: 236.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1910c): Csiribiri. *Magyar Nyelv* 6: 29–30.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1910d): Dr. Mészáros Gyula: Magna Ungaria. (A baskír-magyar kérdés). *Nyelvtudományi Közlemények* 40: 347–352.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1911a): Állathivogatók és állatnevek. *Magyar Nyelv* 7: 353–357.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1911b): Birka. *Magyar Nyelv* 7: 414–415.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1911c): Dr. Josef Szinnyei: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. *Nyelvtudomány* 3: 46–51.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1911d): Festschrift. Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebenzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern. *Nyelvtudományi Közlemények* 41: 369–373.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1911e): Maga. *Magyar Nyelv* 7: 129–131.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1912a): A magyar magánhangzók történetéből. *Magyar Nyelv* 8: 97–106.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1912b): A Thomsen-ünnepről és az Emlékkönyvről. *Magyar Nyelv* 8: 131–133.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1912c): *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30.) Helsinki, Suomalais-ugrilaisen Seura.

- GOMBOCZ ZOLTÁN (1912/1938): Zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei 1.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 34–40.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1914): Jules Martha: La langue étrusque. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 38: 302–305.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915a): A nyelvtudomány alapelvei. *Magyar Nyelv* 11: 100–108.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915b): *Árpádkori török személyneveink.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1917): Török jövevényszavainkhoz. *Magyar Nyelv* 13: 97–101, 185–189.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1919): †Simonyi Zsigmond (1853–1919). *Magyar Nyelv* 15: 155–156.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1920a): A magyar mélyhangú j kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 16: 2–9, 112–115.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1920b): †Wundt Vilmos (1832–1920). *Magyar Nyelv* 16: 153–155.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1921a): A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda. *Magyar Nyelv* 17: 15–21.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1921b): A Magyar Nyelvhasználat hatodik kiadása. *Magyar Nyelv* 17: 124–126.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1921/1938a): Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei 1.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 53–63.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1921/1938b): Változás és törvény a nyelvtudományban. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei 1.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 64–73.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1922/1997): Nyelvtörténeti módszertan. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Jelentés és nyelvtörténet. (Válogatott tanulmányok).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 73–128.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1923): Hermann Jacobsohn, Arier und Ugro-finnen. *Nyelvtudományi Közlemények* 46: 143–145.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1923–1927): A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. II. *Nyelvtudományi Közlemények* 46: 1–33, 168–193.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1924): G. J. Ramstedt: Zur frage nach der stellung des tschuwassischen. *Magyar Nyelv* 20: 173–174.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1925): Szily Kálmán mint nyelvész. *Magyar Nyelv* 21: 77–84.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1925/1938a): A magyar illabiális á történetéhez. (Felolvasatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1925. márc. 9-i ülésén.). In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei 1.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 96–103.
- GOMBOCZ Z.[OLTÁN] (1925/1938b): Életföldrajz és a magyar őshaza. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei 1.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 84–90.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1925–1926/1940): Magyar történeti nyelvtan 2. Hangtan 2. Hangtörténet. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 63–99.

- GOMBOCZ ZOLTÁN (1927/1938): Magyar nyelvészet. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei 1.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 110–112.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1929): *Történeti magyar nyelvtan 5. Mondattan.* Budapest, Budapesti Bölcsészettanhallgatók „Árpád” Bajtársi Egyesülete.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1929–1935/1949): *Történeti magyar nyelvtan 5. Syntaxis.* Budapest, A Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1930/1960): *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink.* Nyelvtudományi Értekezések 24. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1931): Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1931/1938): Nyelvtudomány és nyelvtanítás. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei 1.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 141–145.
- GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS (1906): *Magyar szófejtések. Mutatvány a készülő Magyar etymologiai szótárból.* Budapest, Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája.
- GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS (1912): Mutatvány a készülő Magyar Etymologiai Szótárból. *Magyar Nyelv* 8: 241–248, 292–300.
- HALL, ROBERT A. (1966): *Pidgin and creol languages.* New York, Cornell University Press.
- HAJDÚ PÉTER (1966): *Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai).* Budapest, Tankönyvkiadó.
- HAJDÚ PÉTER (1981): *Az uráli nyelvészet alapkérdései.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- HAJDÚ PÉTER–DOMOKOS PÉTER (1978): *Uráli nyelvrokonsáink.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- HEGEDŰS ATTILA (2009): Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. *Magyar Nyelv* 105: 468–473.
- HONTI LÁSZLÓ (1997): *Az ugor alapnyelv kérdéséhez.* Budapesti Finnugor Füzetek 7. Budapest, ELTE Finnugor Tanszék.
- HONTI LÁSZLÓ (2001): Hol és milyen uráli/finnugor „ősnyelvet” beszéltek távoli eleink? (Hipotézisek és téveszmék az uráli nyelvtudományban). *Magyar Nyelvjárások* 39: 13–32.
- HONTI LÁSZLÓ (2010): Anyanyelvünk rokonságáról. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.: *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104.) Budapest, Tinta Kiadó. 161–246.
- HUNFALVY PÁL (1855): A’ török, magyar és finn szók’ egybehasonlítása. *Akadémiai Értesítő* 15: 61–67, 99–152, 191–246, 337–364.
- ITKONEN, ESA (2010): A családja és/vagy a nyelvek közti kapcsolatok a modern összehasonlító nyelvtudományban: a finnugor nyelvek rekonstrukciójának néhány problémája. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.: *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Kiadó. 247–253.
- KAMPIS GYÖRGY (2005): Bevezető tanulmány. Darwin és A fajok eredete. In: DARWIN, CHARLES (1859/2005): *A fajok eredete. Természetes kiválasztás útján.* Budapest, Typotex. vii–xl.

- KIS TAMÁS (2003): Az evolúciós gondolkodás a nyelvészetben. (Összefoglaló áttekintés). (Előadás). *A nyelvtudomány újabb ágainak és irányzatainak bemutatása. A Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelvészeti Munkabizottságának előadás-sorozata.* Debrecen. URL: <http://mnytud.arts.klte.hu/tananyag/nyelvkialak/dab-ea.htm>. (2011. 12. 02.).
- LÁNCZ IRÉN (1982): *Szarvas Gábor*. Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- MAGYARI LILLA (2005): A nyelv miért nem olyan, mint a szem? In: GERVAIN JUDIT–KOVÁCS KRISTÓF–LUKÁCS ÁGNES–RACSMÁNY MIHÁLY szerk.: *Az ezerarcú elme. (Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 452–460.
- MÁTÉ JAKAB (1997): *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Elméletek, irányzatok és módszerek 1. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MÁTÉ JAKAB (1998): *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Elméletek, irányzatok és módszerek 2. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MSzFgrE. = LAKÓ GYÖRGY főszerk. (1967–1978): *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár*. 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NÉMETH G. BÉLA (1960): A századvégi Nyelvőr-vitához. In: PAIS DEZSŐ szerk.: *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Budapest, Akadémiai. 227–261.
- PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES (2003): Nyelv, evolúció és az agy. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS szerk.: *Kognitív idegtudomány*. Budapest, Osiris. 485–504.
- PODANI JÁNOS (2010): Evolúció, törzsfa, osztályozás. *Magyar Tudomány* 171: 1179–1192.
- PUSZTAY JÁNOS (1977): *Az „ugor–török háború” után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*. Budapest, Magvető.
- ROBINS, ROBERT HENRY (1999): *A nyelvészet rövid története*. Budapest, Osiris–Tinta.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1978): *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*. Budapest, Gondolat.
- SÁNDOR KLÁRA (1998): Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA szerk.: *Nyelvi változó — nyelvi változás*. Szeged, JGYTF. 57–84.
- SÁNDOR KLÁRA (1999): A megtalált paradigma — avagy mire jó a tudománytörténet. *Magyar Filozófiai Szemle* 43: 595–606.
- SÁNDOR KLÁRA (2001a): A nyelv „gyenge pontjai”. In: KÁROLY LÁSZLÓ–KINCSES NAGY ÉVA szerk.: *Néptörténet — nyelvtörténet. (A 70 éves Róna-Tas András köszöntése)*. Szeged, SZTE Altajisztika Tanszék. 119–135.
- SÁNDOR KLÁRA (2001b): Nyelvművelés és ideológia. In: SÁNDOR KLÁRA szerk.: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged, JGYTF. 153–216.
- SÁNDOR KLÁRA (2001c): Szociolingvisztikai alapismeretek. In: SÁNDOR KLÁRA szerk.: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged, JGYTF. 7–48.
- SÁNDOR KLÁRA (2011): *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest, Typotex.
- SÁNDOR KLÁRA–KAMPIS GYÖRGY (2000): Nyelv és evolúció. *Replika* 40: 125–143.

- SAUSSURE, FERDINAND DE (1916/1997): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Corvina.
- SCHLEICHER, AUGUST (1850): *Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht*. Bonn, König.
- SCHLEICHER ÁGOST [= AUGUST] (1863/1878): *Darwin és a nyelvtudomány*. Budapest, Pfeifer Ferdinánd.
- SCHLEICHER ÁGOST [= AUGUST] (1865/1878): *A nyelvészet és a természettudományok*. Budapest, Pfeifer Ferdinánd.
- SCHUCHARDT, HUGO (1882a): Sur le créole de la Réunion. *Romania* 2: 589–593.
- SCHUCHARDT, HUGO (1882b): Zur afrikanischen Sprachmischung, *Das Ausland. Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde* 55: 867–869.
- SCHUCHARDT, HUGO (1882–1888): *Kreolische Studien*. Bécs, Kais. Akademie der Wissenschaften.
- SCHUCHARDT, HUGO (1909): Die Lingua franca. *Zeitschrift für romanische Philologie* 33: 441–461.
- SIPŐCZ KATALIN (2006): A magyar mint uráli nyelv. In: KIEFER FERENC főszerk.: *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 288–314.
- STEMLER ÁGNES (2004): *Nyelvrokonság és nyelvtörténet. Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat.
- SZATHMÁRY EÖRS (2002): Az emberi nyelvkészség eredete és a „nyelvi amőba”. *Magyar Tudomány* 108: 42–50.
- SZATHMÁRY EÖRS (2003): Kulturális folyamatok: az utolsó nagy evolúciós átmenet. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS szerk.: *Kognitív idegtudomány*. Budapest, Osiris. 32–48.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1999): A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: POZSGAI PÉTER szerk.: *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Budapest, Táton. 345–365.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TODD, LORETO (1974): *Pidgins and creoles*. London, Routledge–Kegan Paul.
- H. TÓTH IMRE (1996): *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. Csomópontok és átvezető szálak*. Szombathely, Savaria University Press Alapítvány.
- TRUBETZKOY, NIKOLAJ S. (1939): Gedanken über das Indogermanenproblem. *Acta Linguistica* 1: 81–89.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1869): Magyar és török-tatár szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8: 109–189.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1882): *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1895): *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest, Franklin-társulat.
- H. VARGA MÁRTA (2001): A kreol nyelvek kialakulása és az anyanyelv-elsajátítás, nyelvkeletkezés kérdése. *Magyar Nyelvőr* 125: 242–249.

- WARDHAUGH, RONALD (2002): *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris.
- WHINNOM, KEITH (1965): The origin of the European-based creoles and pidgins. *Orbis* 14: 509–527.
- ZSILINSZKY ÉVA (2005): Szókészlettörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris. 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823.